

הרב שמעיה כהן
כולל פוניבז', בני ברק

אם חלזון התכלת הוא מין דג או מין חלזון והנוגע לצבע תכלת המופק מחלזון הארגמן

הנה כבר נודע על מציאת אפשרות צביעת תכלת עומדת ביופיה, מחלזון הארגמן, ומכח זה יצאו רבים וטובים לברר פרטים רבים פזורים בעניין התכלת, וגם מי שאין הדבר נוגע לו למעשה, הרי תרבה הדעת בבירור כמה סוגיות ופרטים, ויצאו כמה מאמרים רבים לצדד לכאן ולכאן, ולא הניחו פרט שלא נגעו בו. אכן עדיין מקום הניחו לן, להעמיד את הנדון בצורתו התורנית בלא להיזקק למקורות חיצונים, על מה הוא עומד, ומה הם צדדיו, ומה העולה מדברי רבותינו הראשונים בנדון זה, וכדלהלן¹.

ביאור עיקר הנדון

הנה נראה, שעיקר הנדון העומד ביחס לזהות חלזון התכלת הנזכר בגמרא מנחות (מד ע"א), האם הוא "מין של דג" בתבנית של שאר הדגים (וייתכן אפילו שהוא דג טהור בעל סנפיר וקשקשת²) אלא ששמו "חלזון". או שהוא "מין של חלזון" בעל נרתיק, אלא שהוא גדל בים.

וזה שיש בעל חיים בעל נרתיק קשה כעצם, הגדל בים, והיה קרוי "חלזון" בלשון חכמים, כבר נמצא ברמב"ם בפירושו המשנה כלים (יב, א), שכתב (בתרגום חדש): "חלזון – הוא כעין צדף עשוי מברזל נועלין בו את הדלתות, ואותו הצדף, הוא הצדף של בעל חיים הימי הנקרא חלזון". אלא שלא נתברר מדבריו שהוא חלזון התכלת.

¹ ויש לציין, שיש כאלו שמתחילה לא רואים בדבר חסר מסורת צד אמיתי לדון בו, ואף אם צדקו, הרי קיימו בעצמם, "בְּזֶדְדֵךְ לְדָבָר יִתְחַלְּלוּ" (משלי יג, יג), כשנגשו לנדון על צד הדחייה ולא על דרך בירור האמת.

² כמו שדן הנודע ביהודה, תניינא או"ח ג, עיי"ש.

ויסוד הנדון, מה הכוונה במה שקראו לו "חלזון", האם הוא שמו הפרטי (של הדג שצובעין בדמו התכלת), או שהוא אותו השם הכללי של כלל מיני החלזונות (אלא שהוא חלזון מסוים שגדל בים, ובדמו צובעין תכלת). ועיין בתפארת ישראל (קונטרס קופת הרוכלים [בריש סדר מועד], במאמר כללי בגדי כהונה), ובנודע ביהודה³.

והנה המקובל לומר כצד הראשון, שהוא "מין דג" ששמו חלזון.

שתי ראיות לכאורה שחלזון התכלת אינו מין חלזון אלא מין דג

א. כן משמע ממה שקראו לו הראשונים "דג":

1. כן כתב רש"י (שבת עד ע"א): "צדי חלזון – לצבוע התכלת בדמו, והוא כמין דג קטן, ועולה אחת לשבעים שנה".

2. ולשון הר"ש (והרא"ש) כלים (יב, א), על המשנה שם: "או שקשר חלזון – מברזל, עשוי כדמות חלזון, דג שבים, שמדמו צובעים תכלת".

3. וכן כתב הרמב"ם (הל' ציצית ב, ב): "מביאין דם חלזון, והוא דג, שדומה עינו לעין התכלת". ועל פי זה כתבו הסמ"ג (עשה כו): "היא צמר צבוע בדם חלזון, והוא דג שדומה עינו לעין הים", והחינוך (שפ"ו): "והוא נעשה בדם דג אחד, שנקרא חלזון".

ב. וכן נראה לכאורה ממה שמובא בגמרא שבת, שהיו צדין את החלזון:

1. בגמרא שם (כו ע"א): "ומדלת הארץ השאיר נבזוראדן רב טבחים לכרמים וליוגבים. כורמים – תני רב יוסף, אלו מלקטי אפרסמון מעין גדי ועד רמתא, יוגבים – אלו צידי חלזון, מסולמות של צור ועד חיפה".

והיינו חלזון של תכלת, כדפירש רש"י שם: "וליוגבים – לשון יקבים, שעוצרין ופוצעין את החלזון להוציא דמו, כדאמרן בפרק כלל גדול לקמן, והניחם נבזוראדן ללבושי המלך".

³ הנ"ל.

2. ולהלן שם (עה ע"א): "ת"ר, **הצד חלזון** והפוצעו, אינו חייב אלא אחת, רבי יהודה אומר חייב שתיים – שהיה רבי יהודה אומר "פציעה" בכלל דישה, אמרו לו, אין פציעה בכלל דישה... וליחייב נמי משום נטילת נשמה! אמר רבי יוחנן, שפצעו מת. רבא אמר, אפילו תימא שפצעו חי, מתעסק הוא אצל נטילת נשמה. והא אביי ורבא דאמרי תרווייהו, מודה רבי שמעון בפסיק רישא ולא ימות! שאני הכא, דכמה דאית ביה נשמה, טפי ניחא ליה, **כי היכי דליציל ציבעיה**".

3. ועוד שם (עד ע"ב): "הקושר והמתיר. קשירה במשכן היכא הוא... אמר רבא... **שכן צדי חלזון קושרין ומתירין**". ופירש רש"י: "שכל רשתות עשויות קשרים קשרים, והן קשרי קיימא, ופעמים שצריך ליטול חוטין מרשת זו ולהוסיף על זו, מתיר מכאן וקושר מכאן".

הרי מבואר, שהיתה מלאכת צידת חלזון, והיו צדים אותם ברשתות, ומשמע אם כן שהוא ניצוד כשאר דגים השטים במים וניצודים באמצעות רשתות.

אמנם שתי הראיות האלה אינן מוכרחות כלל. הראשונה, שכן לפי מה שנביא להלן, שרש"י והר"ש עצמם כתבו שהוא תולעת, על כרחך מה שכתבו שהוא "דג", הכוונה שהוא גדל בים ולא ביבשה. והשנייה, לפי מה שנביא להלן, דברי רש"י וסיעתו שהוא תולעת ודברי הרמב"ן וסיעתו שהוא כחלזונות שבאשפות, הרי על כרחך צריך לפרש שכן היתה דרך צידתו, שהיו פורשים בים רשתות ובהן פתיונות, וכשהיה החלזון נכנס לרשת, היו אוספים אותו (ונראה שיש מכאן קצת סיעתא, לדבר אחר, דמה שכתבו הראשונים שהוא תולעת וחלזון, הכוונה לחלזון בעל נרתיק – שאם הוא ללא נרתיק, קשה יותר לצייר שהיה ניצוד ברשת).

דעות ראשונים שחלזון התכלת אינו מין דג אלא מין חלזון

אמנם יש להביא ראיות מדברי הראשונים, שאין מדובר על דג ממני הדגים.

א. דעת רש"י

בגמרא מנחות (מד ע"א), תניא לגבי חלזון: "**ועולה אחד לשבעים שנה**, ובדמו צובעין תכלת, לפיכך דמיו יקרים". ופירש רש"י: "**ועולה – מן הארץ**". ודבריו

זוקקים בירור, שהרי היו צדים אותו מן הים, וכן מפורש ברש"י שבת הנ"ל, שכתב: **"והוא כמין דג קטן, ועולה אחת לשבעים שנה"**. הרי שהוא דג שחי במים. וכבר ציין הרעק"א למה שכתב רש"י במקום אחר (בבא מציעא סא ע"ב): **"ותכלת דמיו יקרים, שצבוע בדם חלזון, שאינו עולה מן הים אלא אחת לשבעים שנה"**. הרי כתב מפורש שהוא עולה מן הים, ולא מן הארץ. ובאמת עיקר דברי הגמרא צריך בירור, שהרי נתפרש בגמרא שבת, שהיו צדים אותו מן הים, וכאן נתבאר שדמיו יקרים, משום שלא היה ניתן להשיגו אלא פעם בשבעים שנה שהיה עולה לארץ.

אכן היישוב לזה פשוט, כמבואר ברש"י במגילה (ו ע"א), שכתב: **"ע"י חלזון – חלזון עולה מן הים להרים, וצובעין בדמו תכלת, ונמכר בדמים יקרים"**. והיינו, דלעולם מקומו בים, ומשם היו צדין אותו, והיא היתה מלאכת צידה מיוחדת, אלא שפעם בשבעים שנה היה מתרבה והיה עולה בכמות גדולה מן הים ליבשה, ואז היו אוספים אותו בלא טורח. וייתכן שהיה מתחפר ועולה דרך הארץ, וזו כוונת רש"י מנחות.

אמנם כעת יש לעיין, דבגמרא עצמה אמנם היה אפשר לפרש שהיה עולה ממצולות הים על פני הים סמוך ליבשה, ושם היו אוספים אותו, אבל לפירוש רש"י שהיה עולה ליבשה, יש לשאול כיצד היה עולה להרים, וכי דג יכול להלך ביבשה? אכן היישוב לזה, כבר נתפרש ברש"י עצמו, שעמד בכל זה, וכתב במקום אחר (סנהדרין צא ע"א): **"חלזון – תולעת שיוצא מן הים אחד לשבעים שנה, וצובעין בדמו תכלת"**. הרי כתב שהיא **"תולעת"**, ואם כן מובן שהוא היה עולה מן הים ליבשה. אכן אם כן נתבאר מדבריו כאן, שאינו עשוי בדמות "דג", אלא עשוי כתולעת, אלא שהוא גדל בים.

ומקור דברי רש"י, שכתב שהחלזון הוא תולעת, יש להביא משני עניינים:

1. מה שנתפרש שהוא עולה מן הים ליבשה, ודבר זה לא ייתכן אלא אם כן הוא תולעת, היכולה להלך בים וביבשה. אמנם עדיין יש לעיין מניין שהוא מין תולעת ולא מין אחר מבעלי חיים הגדלים בים.
2. ויש לומר, שלמד כן, ממה שמצינו בפירוש רש"י על התורה לגבי מומי אדם, אהא דכתיב **"או תבלל פְּעִינו"** (ויקרא כא, כ), וכתב רש"י: ותרגום

(-אונקלוס) "תבלול" "חיליז", לשון "חלזון", שהוא דומה לתולעת, אותו החוט, (חוט לבן הנמשך מהלבן שבעין לתוך השחור שבעין, כדפרש"י לעיל שם), וכן כינוהו חכמי ישראל במומי הבכור 'חלזון נחש'. וכוונת רש"י למשנה בכורות (לח ע"א): "תבלול חלזון נחש". ובגמרא שם (לח ע"א) "חלזון הוא נחש", ולהלן שם: "חלזון זה מום קבוע הוא, וזהו נחש שאמרו חכמים". ונמצא דפירש רש"י, שנקרא בלשון תרגום ובלשון חכמים "חלזון" משום שהחוט ההוא נראה כתולעת. וגם מכונה בלשון "נחש" על שום שהוא עשוי כדמות תולעת או נחש, שהוא כחוט ארוך מתפתל.

אמנם לא כתוב ברש"י שם שהוא חלזון התכלת. ובאמת עיין ברש"י עבודה זרה (כח ע"ב), שיש כמה מיני חלזונות, שכתב שם: "משקדי חלזוני – לימץ בלעז, מין חלזון". הרי לך שיש כמה מיני חלזונות.

אכן, מאחר שמצאנו ברש"י כאן, שתרגם "חלזון" "לימץ"⁴ – והוא החלזון בעל הנתיק המוכר לנו, כמבואר ברש"י על התורה שפירש "חומט" המנוי בשמונה שרצים שהוא לימץ או לימצ"א, ושם תיאר את החלזון בעל הנתיק המתעגל, שגדל עמו⁵ – וכן פירש לשון "שבלול" בתהלים, שהוא לימץ – ושם מתואר שהוא נמש והולך⁶, והוא חלזון ערום המוכר לנו – הרי נמצא עולה מדברי

⁴ אכן לא מצאנו שתרגם כן במקום אחר, ולא לגבי חלזון התכלת.

⁵ פירוש רש"י לויקרא יא, ל: "החומט – לימצ"א"; פירוש רש"י לדברים ח, ל: "אף קטניהם כמו שהיו גדלים היה גדל לבושן עמהם, כלבוש הזה של חומט שגדל עמו". הרי חומט שהוא לימץ, לבוש גדל עמו.

ונתפרש כן, ברש"י חולין (קכב ע"א): "חומט – לימצ"א, שתחלת ברייתו בכעדרה, צא ובדוק בתיק שלה, שגדל והולך עמה תחלתו כעדרה ממש הוא בשוליו". ונתפרש באר היטב ברש"י מגילה (יא ע"א): "חומט – אומר אני, שהוא מין שרץ שקורין לימצ"א, הגדל בקליפה ההולכת ומעגלת תמיד כל כמה שגדל, ותחילת הניצר כקליפה של עדשה היא".

⁶ לשון הכתוב (תהלים נח, ט): "כְּמוֹ שֶׁבִּלְוֵל תִּמְסֵךְ הַלֶּךְ". ופירש רש"י: "שבלול" – יש פותרין לימצ"א בלעז. וכן הוא ברש"י (שבת עז ע"ב) "שבלול – לימצ"א".

ונתפרש היטב ברש"י מועד קטן (ו ע"ב), וזו לשון רש"י כת"י: "כמו לימצ"א, תמס יהלוך, שהולך ומתמסמס, שכל שעה שהולך, ליחה נופלת ממנו". והמפרש שם כתב: "שבלול שקורין לימצ"א, תמס יהלך – כלומר, כשיוצא חוץ מנתיקו רירות נופלות ממנו עד שהוא נימוח ומת, תמס כמו ונמס".

רש"י, דחומט (בלשון תורה) הוא שבלול (בלשון הכתובים), והוא חלזון (בלשון ארמי, ובלשון חכמים).⁷

ואם כן מסתבר מאד שזה מקור דברי רש"י, שכתב שחלזון התכלת הוא "תולעת", משום שלמד שחלזון אינו שם של דג מסוים אלא הוא שם המין, שחלזון התכלת הוא מין ממיני החלזונות, והוא עשוי כתולעת (כמו שכתב רש"י עבודה זרה שחלזון הוא לימ"ץ, והרי הוא עשוי כתולעת).

ב. דעת הראב"ד

עיין בתורת כהנים מצורע (פרשה א, יד), על הפסוק, וְשָׁנִי תוֹלַעַת: "וְשָׁנִי – יכול 'פיקס', תלמוד לומר תוֹלַעַת. אי תולעת יכול אחד מן הצבעים, תלמוד לומר וְשָׁנִי. הא כיצד, זו זהורית טובה".

ופירש הראב"ד: "יכול יביא צמר הצבוע אדום באותו הפיקס? תלמוד לומר תוֹלַעַת – צבע הבא מתולעת. אי תולעת – יכול אחד מן הצבעים בתולעת, כגון תכלת הצבוע בדם חלזון או בקלא אילן, תלמוד לומר וְשָׁנִי, המשונה שבצבעים, שאין אחר כיוצא בו...".

ודבריו "אחד מן הצבעים שבתולעת – כגון תכלת" צריכים בירור: וכי התכלת בא מתולעת שני? והרי כתב בעצמו שבא מן החלזון! אלא ודאי כוונתו שגם החלזון הוא תולעת, כמו שכתב רש"י, וממנו עושים התכלת.

ג. דעת הראב"ה

וכן כתב הראב"ה (סימן קצד), לגבי הסוגיא בשבת (עד ע"א) דאיירי בחלזון התכלת, וזו לשונו: "והאי דפריך בפרק כלל גדול וליחייב נמי משום נטילת נשמה, אפילו רב מודה ליה, אלא דפליג ואמר אף משום צובע, אבל משום חבורה לא מחייב – דחלזון תולעת ואין לו עור".

⁷ אמנם מה שפירש רש"י ש"חומט" הוא חלזון, הוא זיהוי של רש"י, והראשונים נחלקו עליו (עיין תוס' רי"ד, חגיגה יא, ובתרגום רס"ג); עיין שיחת חולין, עמ' תקל.

ד. דעת הרמב"ן וסיעתו

ובאמת כבר נתפרש בדברי תלמידי הרא"ה במסכת שבת⁸, שהביאו מהרא"ה בשם הרמב"ן⁹, שכתב על חלזון התכלת, שהוא כחלזונות שבאשפה.

וזו לשון הריטב"א: "ורבינו ז"ל (-הרא"ה) בשם רבו, רבינו הגדול ז"ל (-הרמב"ן), פירש **דשאני חלזון שאינו בעל איברים, אלא גוף אטום כחלזונות שבאשפות**, ובכי הא ליכא נטילת נשמה, אלא כשנוטל כל נשמתו לגמרי".

והנה מה שנקט הרמב"ן, שהחלזון אין לו אברים והוא כחלזונות שבאשפה, ברור שכוונתו לומר, דחלזון זה אינו כשאר דגים אלא הוא מין ממיני החלזונות. ועיין בירושלמי שבת (פ"א ה"ג; ח ע"א), שהביא על המחלוקת אם מותר להרוג כינה בשבת: **"ולא מחלזון שמענו. וחלזון, יש לו גידים ועצמות**. ולא כן תני – כל דבר שאין לו גידים ועצמות, אינו חי יותר משה חדשים".

וקרבן העדה לפני משה שם פירשו דברי הירושלמי כל אחד באופן אחר, אבל לשני הפירושים כוונת הירושלמי שהחלזון אין לו גידים ועצמות, והוא על פי המשך דברי הירושלמי שם לגבי כינה¹⁰, עיי"ש. ולפי זה מפורש כאן בירושלמי בדברי הראשונים הנ"ל, שהוא תולעת וגוף ללא אברים.

אמנם עיין שם שפירוש קרבן העדה בסברת המקשן כאן הוא דלא כסתמת הירושלמי לקמן (פ"ז ה"א; נב ע"א), וכבר העיר הנצי"ב במרומי שדה שפירוש מוקשה מאד. ואף פירוש פני משה מחודש ומוקשה מאד, עיי"ש.

ועיין שם בגליון הש"ס (לבעל השואל ומשיב), שכתב פירוש אחר, ולדבריו בזה גופא השקלא וטריא בירושלמי, אם יש לחלזון גיד ועצם, ומסקנת הירושלמי שיש לחלזון גיד ועצם. וציין שם גם כן לדברי הרמב"ן שבת (יב ע"א). ועיין שם

⁸ ריטב"א, שבת עה ע"א; שיטה להר"ן שבת קז ע"א.

⁹ אמנם בשיטה להר"ן לא הביאו בשם הרא"ה, אבל ידוע שהיה תלמיד הרא"ה, והרבה מדבריו הם מדברי הרא"ה.

¹⁰ "דמר ר' יוסה ב"ר בון, בשם רב זביד, אחת לשבע שנים הקב"ה מחלף את עולמו... מומיתא דרישא – מתעביד עקרב, ודמניא – שממי (-כינה של ראש נעשית עקרב, וכינה של בגדים נעשית שממית)".

ברמב"ן, שהביא חלק מלשון הירושלמי, וכן עיין מה שכתב להלן (קז ע"ב)¹¹. והעולה מדבריו, שלמד מהירושלמי, שהוא מחלוקת אם מותר להרוג כינה בשבת, וטעם מאן דמתיר, הוא שהכינה אין לה גידים ועצמות. ונשמע לפירושו, שהירושלמי מחלק בין "חלזון" – שלו יש גידים ועצמות, לבין "כינה" – שלה אין גידים ועצמות. וכן משמע מסתימת דברי הרמב"ן (שבת יב ע"א), כשהביא את לשון הירושלמי: **"ולא מחלזון למדת, וחלזון יש בו גידין ועצמות – ולא קתני כל דבר שאין בו גידין ועצמות אינו חי יותר משה חדשים..."**.

ואם כן צריך עיון, הא הריטב"א הביא מהרא"ה בשם הרמב"ן, שהחלזון אין לו אברים, ואילו כאן הביא הרמב"ן מהירושלמי שהחלזון יש לו גידים ועצמות. ובאמת עיקר דברי הירושלמי צריך בירור, לא מבעיא לפירוש גליון הירושלמי, שפירש שהירושלמי דן אם החלזון יש בו גידין ועצמות, אלא אפילו אם נפרש באופן אחר, שגם מתחילה נקט הירושלמי שהחלזון יש לו גידין ועצמות, הא כבר הקשה המרומי שדה, מדוע הוצרך הירושלמי להכריח שהחלזון יש לו גידין ועצמות ממה שהוא חי ששה חדשים, והרי היו מכירים אותו, ולא הוצרכו לראיה על זה, וכן אמת ודאי, שיש לו גידין ועצמות, שהרי הוא "דג".

אכן נראה ליישב בזה, דהנה אף שכבר הביא הרא"ה מהרמב"ן, שחלזון התכלת הוא גוף ללא אברים כחלזונות שבאשפה, אבל לא נתברר אם הוא חלזון שיש לו נרתיק או שאין לו נרתיק (שהרי יש חלזונות ללא נרתיק). ונראה שהוא חלזון שיש לו נרתיק, וזה גופא הכוונה במה שכתוב בירושלמי שיש לו גידין ועצמות – שהנרתיק שגדל בו הוא החוזק שלו ויכול לחיות עמו יותר מי"ב חודש.

ויש לסייע לזה, דהנה לשון הירושלמי היא **"כל דבר שאין לו גידים ועצמות, אינו חי יותר משה חדשים"**, והראשונים למדו שהיא אותה הלכה המובאת בבבלי (חולין נח ע"א): **"אמר רב הונא, כל בריה שאין בו עצם, אינו מתקיים י"ב חדש"**. כן מבואר ברמב"ן הנ"ל, שכתב (קח ע"א): **"ואילו לרבנן דפטרי בכינה,**

¹¹ "ואילו לרבנן, דפטרי בכינה, בכל דבר שאין בו גידין ועצמות נמי פטרי – משום שאינו מתקיים י"ב חדש, והוה ליה כמת, וגמרינן נמי מאילים מאדמים, מה התם יש בהן גידין ועצמות, אף כל שיש בהן גידין ועצמות, והכי איתא בירושלמי פרק קמא".

בכל דבר שאין בו גידין ועצמות נמי פטרי, משום שאינו מתקיים י"ב חדש, והוה ליה כמת... והכי איתא בירושלמי פרק קמא". הרי שהביא את דין הירושלמי, אבל כפי שיעור הזמן שמובא בבבלי, שהוא י"ב חודש.

ובאמת כבר כתבו הראשונים (רשב"א, רא"ש), חולין שם, בשם הראב"ד (כן הביא הרא"ש), דמה שאמרו שם שאין מתקיים י"ב חודש, אין הכוונה שהוא חי י"ב חודש, דבאמת אינו יכול לחיות כל י"ב חודש, אלא הכוונה, שכבר מת קודם לכן, ואחר י"ב חודש משנולד כבר כלה כל לחלוחית שלו, והוא כעפר בעלמא [וכן נפסק להלכה].

ועיין שם, בר"י מלוניל (והובא גם במאירי ובנמוקי יוסף), שהביא לזה סיעתא מן הירושלמי, וזו לשונו: "שמצינו בתלמוד ירושלמי במס' שבת בפ"ק... ואמרי, כל שאין לו עצם אינו חי אלא ששה חדשים, ובתלמוד בבלי גריס 'אינו מתקיים', שמע מינה דאינו מתקיים ואינו חי תרתי מילי נינהו, ולא פליגי אהדדי – דלעולם אינו חי אלא ששה חדשים אבל לחותו מתקיים עד י"ב חדש אבל לא יותר...". וכן כתב הפרי חדש (יו"ד סימן פד ס"ק כג) בשם ספר באר שבע, שכתב ראה זו מעצמו (והביא שגם במדרש¹² כתוב כירושלמי לגבי נמלה).

ועיין שם בר"י מלוניל, שנחלק על הראב"ד, ולכן מסיק שהוא מחלוקת בבלי וירושלמי, אם הוא מתקיים ששה חדשים או י"ב חודש.

ועל כל פנים, נשמע מדברי כל הראשונים, שסוגיית הירושלמי מקבילה לסוגיית הבבלי, והרי בבלי אינו תולה ב"גיד ועצם", אלא ב"עצם", וכן מביא הר"י מלוניל את לשון הירושלמי. וכן מסתבר, כי מאחר שהוא דג הרי לא מצאנו שיש לדג גידים. ולכן נראה שהוא תלוי בזה שיש לו עצם קשה, ואם כן ייתכן שהנרתיק של החלזון הוא כעצם.¹³

¹² דברים רבה ה, ב.

¹³ ועוד יש להקשות לרש"י, שכתב שחומט של שמנה שרצים הוא לימצ"א, שנרתיקו גדל עמו, וצריך עיון הא מפורש בגמרא חולין (קכח ע"ב): "ר"ע אומר 'שרץ', מה שרץ גידים ועצמות אף כל גידים ועצמות...". (כן הקשה הרש"ר הירש), ובשיחת חולין (עמ' תקל) כתב: "אולי יש ליישב על פי מה שכתבו חכמי הטבע, שהנרתיק החיצוני של השבלול המגן עליו הוא כמו העצמות של שאר בעלי חיים, וגידים הם צינורות הנוזלים שבגופו".

"חלזון" דעלמא בלשון חכמים הוא הקרוי כיום חלזון

ונחזור לנדון הראשון. הנה נתברר, שלדעת רש"י, הראב"ד, הראב"ה והרמב"ן וסיעתו, חלזון התכלת אינו "דג" העשוי כשאר תבנית הדגים, אלא גופו עשוי כשאר חלזונות, שעשוי כדמות תולעת.

וכן מסתבר, שהרי מצאנו בלשון חז"ל, שה"חלזון", הוא בעל הנרתיק, שנרתיקו גדל עמו, כמו שכתוב במדרש¹⁴: **"אל תתמה על זו, החילזון הזה כשגדל מלבושו גדל עמו"**.

ואמנם ייתכן שאין זה חלזון התכלת, שהרי רש"י הביא את המדרש הזה על חומט שהוא השבלול (לשיטתו)¹⁵, וכן הוא בפירוש הרא"ש על התורה (דברים כט, ד), שכתב: **"בא וראה מביתו של שבלול, כל זמן שהוא גדל ביתו גדל עמו"**. אכן היא הנותנת, מאחר שמצאנו בלשון חכמים דהשבלול נקרא "חלזון", אם כן רחוק לומר, שכאן נקרא דג התכלת באותו שם של "חלזון", אף שהוא אינו מין חלזון אלא דג בעלמא הקרוי בשם "חלזון".

ובגמרא סנהדרין (צא ע"א), לגבי תחיית המתים: **"שמא תאמר לזמן מרובה – עלה להר וראה, שהיום אין בו אלא¹⁶ חלזון אחד, למחר ירדו גשמים ונתמלא כולו חלזונות"**. ואמנם רש"י פירשו על עליית חלזון התכלת. אכן היד רמה הקשה עליו, ולכן פירש: **"אלא מסתברא, דהאי חלזון דהכא לאו האיך דאמרינן גבי תכלת הוא אלא מינא אחרינא, דמיברי מעפרא וממיא ומקרי בלשון ערבי "חלזום"**. ולשיטתו, הוא החלזון המוכר לנו, כידוע במקומותינו שאחר הגשמים צצים חלזונות רבים שלא נראו כלל קודם לכן. והביא שם הבאר שבע, שכן דעת הערוך, ממה שהביא על הגמרא שם את תרגום ירושלמי על הפסוק (דברים כח, מב) **"עֲצָף וּפְרִי אֲדָמָתְךָ, יִרְשׁ הַצִּלְצֵל"** – חלזונא. והבאר שבע הבין, שהוא מין ארבה, ולכן הוכיח שאין הכוונה לחלזון התכלת.

¹⁴ דברים רבה פרשה ז, יא (וכן: שיר השירים רבה פרשה ד, ב; מדרש תהלים [בובר] כג, ד).

¹⁵ עיין במדרש תהלים (נח, ג) לגבי "שבלול": **"כשם ששבלול זה ממסמס והולך, ורישמו ניכר, כך לשון הרע ממסמס והולך והיזקו ניכר"**.

¹⁶ גרסת הערוך: **"אפילו חלזון אחד"** (באר שבע).

והנה זה ודאי מוכח מהערוך, דאין הכוונה לחלזון התכלת, שהרי המדובר כאן על מזיק שיזיק את כלל הגידולים, ולא ייתכן שהוא חלזון התכלת שאינו עולה אלא להר שעל שפת הים. ואכן יש לפרש את כוונת הערוך על פי היד רמה, שחלזון זה הוא אותו חלזון בעל נרתיק, שכידוע כשהוא מתרבה הוא מזיק לגידולים. על כל פנים, לדעת הערוך, מצאנו שלושה סימנים לברר שחלזון הידוע לנו הוא הקרוי "חלזון" בלשון חכמים: א. שיש לו נרתיק הגדל עמו; ב. שהוא מופיע פתאום אחר ירידת הגשם; ג. שהוא מזיק לגידולים. ואם כן נחזור לטענה הנ"ל, שרחוק לומר שקראו לדג שאין לו קשר לצורת חלזון בשם של מין בעל חיים אחר הקרוי "חלזון".

ארבעה סימנים לחלזון התכלת ושתי טענות כלפי הזיהוי שנתחדש בימינו

והנה בסימני זיהוי חלזון התכלת מצינו ארבעה סימנים:

- א. שני סימנים שנתפרשו כברייתא במנחות (מד ע"א): "ת"ר, חלזון זה – [א.] גופו דומה לים, [ב.] וברייתו דומה לדג".
ופירשו רש"י ורגמ"ה, "גופו" – היינו מראה גופו, ו"ברייתו" – היינו תבניתו, וצורת גופו (ולפי זה לשון "ברייתו", אינו מלשון "בריאיתו", כשאר מקומות בש"ס, אלא דוגמת לשון הגמרא סוטה מח ע"א: "שמיר זה ברייתו כשעורה").
ב. ובגמרא שבת מצינו עוד שני סימנים ביחס לתכלת החלזון: א. "אלו צידי חלזון – מסולמות של צור ועד חיפה" (כו ע"א); ב. "דכמה דאית ביה נשמה – טפי ניחא ליה, כי היכי דליציל ציבעיה" (עה ע"א).
- והנה שני הסימנים שבמנחות הם סימני גופו של החלזון, והם נאמרו כסימני זיהוי של החלזון. ושני הסימנים שנמצאו בגמרא שבת אינם סימני גופו של החלזון, אלא תכונתו, היינו, מקום הגידול שלו בחופי ארץ ישראל, מצור עד חיפה, וכן שדמו צלול יותר כשמוציאים אותו ממנו כשהוא חי. והם לא נאמרו כסימני זיהוי לחלזון.
- והנה בייחס לזיהוי חלזון התכלת שנתחדש כיום, שני הסימנים שבגמרא שבת מתיישבים בו היטב. אכן יש עליו כמו טענות, ועיקר הטענה, היא בתרתי, האחת התורנית, והאחרת המחקרית:

א. התורנית. שעלינו לזהות את החלזון על פי שני סימני זיהוי שנמסרו בברייתא במנחות, וסימנים אלו אינם מתיישבים היטב עם החלזון שנתחדש כיום. ב. המחקרית. שהחלזון הנמצא כיום היה ידוע מעולם בספרים החיצוניים כחלזון הארגמן, הצובע בגוון הסגול ולא בגוון התכלת, אלא שבזמננו נתחדש צביעה בגוון התכלת על ידי חשיפת הצבע לשמש. וגם תימה, שאם אכן, אפשר לצבוע מאותו חלזון תכלת וארגמן, וכי ייתכן הוא שלא נזכר הדבר בדברי חכמים כלל? ¹⁷

היישוב לטענה שחלזון "ברייתו דומה לדג"

א. לגבי סימני הגמרא מנחות. הנה הוא תלוי בנדון הנ"ל – שאם "חלזון", הוא שם של בעל חיים החי בים, והברייתא באה ללמד מיהו אותו בעל חיים, ועל זה מפרשת שמראיתו דומה לים וצורתו דומה לדג, הרי משמע לכאורה, שנתפרש כאן שדמות אותו חלזון כצורת דג, והיינו שהוא דג, וצבעו דומה לים, שהוא דג בגוון תכלת. וכן היה משמע לכאורה מדברי הרמב"ם, שכתב (הל' ציצית ב, ב): "חלזון – הוא דג, שדומה עינו לעין הים"¹⁸. וברור, שכוונתו לשני סימני הברייתא, מה שכתב ש"הוא דג" הוא הסימן השני, ומה שכתב ש"דומה עינו (מראיתו) לעין הים", והיינו שצבעו דומה לים, הוא הסימן הראשון.

אכן משמע, שהרמב"ם לא פירש "ברייתו" כפירוש הראשונים, שהכוונה לצורת גופו, שאם כן היה צריך לכתוב שהוא "דומה לדג". אלא נראה דפירש שכאן בא התנא לומר שהוא גדל במים, ו"ברייתו", הכוונה (כמו בהרבה מקומות בש"ס) מלשון "בריאיתו", והכוונה לומר, שהוא חי במים כדג (וכדוגמת הגמרא זבחים כ ע"א, שתחילת ברייתו מן המים). ולשון מסכת ציצית: "חלזון למה הוא דומה,

¹⁷ וזו טענה אחרת ממה שמצינו מחכמי ישראל, שנחתו לומר שחלזון הארגמן הוא מקור התכלת, אלא שנתקשו בזה, מאחר שלא נודע להם על אפשרות צביעת התכלת אלא ארגמן כמו שמופיע בספרי חכמי הטבע. ולכן דחה התפארת ישראל (הנ"ל) שיטה זו, והחוות יאיר (מקור חיים סימן יח) נחת לחדש, שהתכלת אינו כגוון הכחול אלא הסגול, דכיום אין זו טענה, אחר שנודע שאפשר לצבוע ממנו כחול.

¹⁸ בדפוסים "לעין התכלת", אבל בסמ"ג ובחינוך ובכתבי היד "לעין הים", כמו שהוא בגמרא.

בריאתו דומה לדג, וגופו דומה לרקיע". וייתכן שהוא לא גרס "ברייתו דומה לדג", אלא גרס "ברייתו כדג". ואם כן יש לבאר שמה שכתב הרמב"ם "שהוא דג", כוונתו בזה שבריאתו במים, ולא בא לפרש כלל את צורתו שהיא כדג.

ב. ועוד יש להביא מפירוש הר"ש (כלים יב, א) הנ"ל, שכתב: "או שקשר חלזון, מברזל עשוי כדמות חלזון, דג שבים, שמדמו צובעים תכלת, ומשוי ליה מנא. ובערוך פירש 'או תבלול בעינו', תרגומו חלזונא". ויש לדייק בתרתי:

א. ממה שכתב שעשו חוליא אחת של ברזל כדמות "חלזון", שהוא דג שבים שצובעין בו תכלת (וזה עושה את השרשרת כלי), נשמע מזה, שאותו דג, יש לו דמות ייחודית, שאינה כשאר דגים. ובמשנה מדובר שעשה מברזל כדמות חלזון הזה, והיא דמות משונה ביותר משאר דגים, דאם לא כן מה מקום יש לעשות חוליא בצורת דג מסוים הזה הקרוי חלזון.

ב. וכך מוכח, ממה שהביא מהערוך שמתרגום "או תבלול בעינו" הוא חלזון, ושם הכוונה, למין חלזון שהוא תולעת, כנ"ל. ויש לפרש שהביאו כדי לבאר שאותו חלזון יש לו תבנית שונה משאר דגים (אכן ייתכן, שאדרבה, כוונת הר"ש להביא פירוש אחר, שאין מדובר על חלזון התכלת, אלא על חלזונא שמוכא בערוך שם).

ג. ויש להביא עוד, דכפירושו לתורת כהנים כתב הר"ש כפירוש הראב"ד הנ"ל, שהתכלת שבא מהחלזון הוא בא מתולעת, וזו לשונו: "תלמוד לומר תולעת – צבע הבא מן התולעת. אי תולעת, יכול יביא אחד מן הצבעים – בתולעת, כגון תכלת הצבוע בדם חלזון..."¹⁹.

¹⁹ הר"ש ממשיך שם "או בקלא אילן...". וצ"ע מה הביא מצמר הצבוע בקלא אילן המגיע מן הצמחים, וייתכן שהר"ש סבר שקלא אילן אינו צמח אלא בעל חיים והוא גם כן סוג של תולעת. ואכן עיין כעין זה בגמרא שבת (כח ע"א), שמצינו שיש חיה טמאה הנקראת "תלא אילן", וכמו כן סבר שיש תולעת הנקראת "קלא אילן".

ועיין באשכול (אלבק), סוף הל' שעטנו, שכתב: "דקלא אילן – חיה הוא שצובעים בה בגדים, בצבע תכלת, כגון ניי"ל וזולתו". ובפשטות, סבר שקלא אילן הוא מין חיה שהיו צובעים בה צבע בגוון תכלת, שהוא כגוון שצובעים מצמח הנ"ל (ששאר ראשונים פירשו שהוא עצמו ה"קלא אילן").

ג. ואמנם לכאורה לדעת רש"י וסיעתו (הראב"ד, הראב"ה, הר"ש) והרמב"ן וסיעתו (הרא"ה, הריטב"א, ושיטה להר"ן) שפירשו שגופו עשוי כתולעת וכחלזון של יבשה, אכן תימה מהברייתא כאן דמפורש שהוא כצורת דג, ואם כן יש לו עצמות, ואינו כתולעת. אלא היישוב לזה פשוט. שאם "חלזון" אין הכוונה לשם של בעל החיים שבדמו צובעים תכלת, אלא הוא שם כללי למיני החלזון, אם כן כשהברייתא מפרשת "חלזון זה, ברייתו דומה לדג", הרי כאילו אמרה "תולעת זו ברייתה דומה לדג", והנה זה ברור שאם היה כתוב כן, היה מתפרש שוודאי עסקינן בתולעת אלא שיש לו דמיון כל שהוא לצורת דג.

וכמו כן כשאמרו "חלזון זה ברייתו כדג", היינו שהוא חלזון שצורתו יש לה דמיון ל"דג". ובאמת שזו פשטות הברייתא שלא אמרה "ברייתו כדג", אלא "ברייתו דומה לדג", והיינו שאינו דג, אלא יש לו דמיון לדג. וכן מפורש בנודע ביהודה²⁰ (עיי' שם שדן לומר שהוא "רמש הארץ"), שכתב: "מלשון הברייתא מוכח... דקאמר 'וברייתו דומה לדג' – דאם הוא מן המים, לא שייך בו לשון 'דומה', דאם הוא דומה לדג ותולדתו מן המים הרי הוא דג ממש".

ואם כן סימן זה מתיישב היטב עם החלזון שנמצא מחדש, אם נפרש שברייתו מתייחס לצורתו כשהוא בנרתיקו (שהרי אין לו חיות חוץ לנרתיקו), שצורת הנרתיק שלו דומה לדג – שיש לו דמיון לדג בעל ראש זנב, וכתבנית דג שהיא עשויה בגוף רחב ומתקצר קצת לצד ראשו ומתקצר הרבה לצד זנבו, כך צורת חלזון הארגמן (כפי שכבר נתפרסמה צורתו)²¹.

ועל פי הנ"ל הוא מתיישב ביותר, שבא התנא לומר, שחלזון זה אינו כשאר חלזונות העשויים עיגול שסובב כסליל, כידוע, אלא הוא מאורך, ראשו אחד רחב וראשו השני צר כמין זנב, ודומה בזה לדג.

²⁰ תניינא אר"ח סימן ג.

²¹ וכעין זה מצינו בגמרא נדה (כה ע"ב): "ת"ר, [ולד] 'סנדל' – דומה לדג [סנדל] של ים" והיינו שדומה לו בצורתו, כמו שכתב הרי"ד: "פירוש דג של ים, שהוא רחב ודק וחד כלפי ראשו, ובלעז סויל"א (סול)", ומקורו בערוך (ערך רצם). אכן שם איירי בדג שיש לו צורה משונה משאר הדגים, שמתחדד מאד לצד ראשו, וזה רק ב'דג הסנדל'.

ויש להוסיף, דבפשוטו מסתבר לפרש כן, שאם כוונת התנא למין של דג, אמכן סתימתו רבה על פירושו, שאם משמעות דבריו שחלזון התכלת הוא דג בצבע תכלת, הרי לא נתייחד בזה משאר הדגים, שיש הרבה דגים כאלו בים. אבל אם הוא חלזון ניחא, שבאמת ביחס לשאר חלזונות, יש לחלזון זה דמיון גדול לדג, וכנ"ל.

ד. אכן עדיין יש לנו טענה מהסימן הראשון שהובא בברייתא, שגופו דומה לים, דהנה החלזון הזה, גופו דמוי צהוב שקוף ונרתיקו מתחילת בריאתו הוא לבן כעצם, אלא שבים דבקה בו ירוקת והוא דומה לקרקעית הים (ולכן קשה למוצאו), וכיוון שהראשונים סתמו בזה, נוכל ליישב שזו הכוונה דומה לים, לקרקעית הים²².

ה. וכאן יש מקום לחזור ולטעון על הנ"ל, שאין עלינו ליישב את הסימנים עם חלזון הארגמן, אלא צריך שנמצא את החלזון על פי הסימנים האלו. אכן יש להשיב כנגד זה, דבאמת היה נראה, שלדעת הראשונים הנ"ל, שנקטו שחלזון התכלת הוא מין ממיני החלזונות, הרי סגי בזה, שיש לפנינו חלזון הגדל בחופי ארץ ישראל ודמו צובע תכלת, וזו ההוכחה החזקה ביותר שהוא חלזון התכלת, וכיון שהוא מתיישב גם כן עם סימני חז"ל הרי שיש סבירות גבוהה שהוא החלזון שצבעו בו תכלת.

ובפרט שמצאנו בו שתי תכונות המתאימות להפליא לתכונות שמצאנו בגמרא ובתוספות: א. האחת, כנ"ל, דכל כמה שיש בו חיות, הוא מועיל לצבע המופק ממנו. ב. ועוד לפי מה שכתבו התוספות (שבת עה ע"א) שהטעם שאין בו משום נטילת נשמה בהוצאת הדם, משום שדם זה אינו דם הגוף אלא הוא מפקד פקיד, ואכן כך הוא המציאות בחלזון זה, שדם הצביעה כנוס בכיס בפני עצמו שיש בגופו.

²² ובמסכת ציצית כתוב בנוסח אחד, שגופו דומה לרקיע, וצריך עיון. אמנם ייתכן ליישב, שאין הכוונה לכל גופו של החלזון אלא לאותו מקום שכנוס בו הדם הצובע תכלת, שהוא ניכר מבחוץ בצבע תכלת.

היישוב לטענה שהחלזון המזוהה הוא חלזון הארגמן

ומה שטענו שהחלזון המזוהה בימינו הוא "חלזון הארגמן" ולא "חלזון התכלת", הנה מה שהגויים צבעו בו ארגמן אינו טענה כלל. אלא שבספרים החיצונים נמצא [עיי'ן יוסיפון פרק פא, וכן הביא התפארת ישראל בקונטרס הנ"ל בשם החוקרים, עיי"ש], שהוא מקור הארגמן של התורה.

והנה דעת הרמב"ם והראב"ד, שהארגמן אינו צבע ידוע (אלא לדעת הרמב"ם הוא צמר צבוע בכל צבע אדום)²³, ולראב"ד הוא שילוב של כמה גוונים²⁴, ולשיטתם ניחא, שמקור הארגמן אינו מהחלזון.

אבל גם אם נקבל שחלזון זה הוא מקור הארגמן של תורה (בדעת רש"י שפירש שהוא צבע ידוע ששמו ארגמן), לא מובן איזו טענה יש בכך, ואדרבה יש לשאול מדוע לא פירשו חכמים את מקור הארגמן כמו שפירשו את מקור תולעת השני²⁵.

²³ ועיי'ן בפירושו המשנה ראש פרק ט דכלאיים, שהוא צמר הצבוע ב"לך" (כנימה שמפיקים ממנה צבע), וכן כתב הרד"ק (בספר השרשים).

²⁴ עיי'ן הל' כלי המקדש ח, יג, ובמשנה למלך שם.

²⁵ ובספר יוסיפון כתוב (בקוצר): "ומשרת היכלך (-הכהן הגדול), היה לבוש ארבעה מיני צבעים. תולעת שני, ותכלת, ושש, וארגמן. ותולעת השני – כדמות השמים אשר מעל לרקיע, כי הוא נראה כאש. וצבע התכלת – דומה לאויר הרקיע. והשש – דמות הארץ שממנה יצמח. ולבוש הארגמן – כנגד הים, כי מן הים יתלקט הנבחר ממנו". היינו שרצה לדמות מיני צבעי בגדיו של הכהן הגדול כנגד ארבעה יסודות, תולעת שני – אש (אדום כאש), תכלת – רוח (אוויר הרקיע), שש – כנגד העפר, שהפשתן נוצר מן האדמה, וארגמן – כנגד המים, שהוא נוצר מן הים, היינו מחלזון הארגמן (כמובא בספרי יוונים).

ובפירושו אברבנאל עה"ת (שמות פרק כה), מביא את הדברים ממקורם: "ראה דברי יוסף בן גוריון בספר הקדמוניות שעשה לרומיים, מ"ג פי"א, ממנו, כתב וז"ל: היות הקלעים כלם בעלי ד' גוונים, ירמוז לטבע הד' יסודות, א. כי שש – רומז אל הארץ למה שהפשתן צומח בה, ב. ומראת הארגמן דומה לים – כי הוא עשוי מים דג מיוחד, ג. והתכלת רומז ליסוד האויר, ד. ותולעת שני – רומז ליסוד האש".

לכאורה משמע מדבריו, שחלזון התכלת אינו מן הים, ואינו מופק מאותו חלזון של ארגמן. אכן זה ודאי כנגד דברי חז"ל, שאמרו שהחלזון בא מן הים, אלא רצה למצוא כאן הקבלה לארבעת היסודות, ותכלת היה צריך כנגד האויר, ולכן ייחד ארגמן כנגד הים (אלא אם כן כמדמשמע לכאורה מדברי הרמב"ם בהל' ציצית, דאין צריך תכלת חלזון אלא לציצית ולא לבגדי כהונה, אכן אינו נכון, ואכמ"ל).

אכן בפשוטו יש ליישב, שמצאנו בתוספתא (מנחות פ"ט), שתכלת כשרה מהחלזון ושלא מהחלזון פסולה, וכן לגבי שני תולעת שאין כשרה אלא מן התולעת, וזו לשונה: **"תכלת אין כשרה אלא מן החלזון; הביא שלא מן החלזון פסולה. שני תולעת מן התולעת שבהרים; הביאה שלא מן התולעת שבהרים פסולה. שש זה מפשתן; הביאה מן הקנבוס פסולה"**. והוא משום שאפשר להביא צבע כזה ממקור אחר, ולכך הוצרכו לפרש, וכמו לגבי שש, אבל צבע הארגמן לא היה מקור אחר ולא הוצרכו לפרשו.

[וזכר לדבר, שתכלת וארגמן באו ממקור שווה, מלשון הכתוב (יחזקאל כז, ז), שכתב במשל אניית צור, שהיתה רוכלת עמים: **"שש בְּרִקְמָה מִמְצֹרִים הָיְתָה מִפְּרִשָׁה לְהָיֹת לָךְ לְגִס, תְּכֵלֶת וְאַרְגָּמָן מֵאֵי אֵלִישָׁה הָיְתָה מְכֻסָּה"** (מכסה אבל לספינה). ו"איי אלישה", תרגומו שם (והובא גם כן ברד"ק) מדינת איטליה. ושם כידוע גדל מיני חלזון זה, ומהם הופק תכלת וארגמן].

טענות נוספות מהדמיון לקלא אילן ומדרך הכנת הצבע

יש עוד שתי טענות לדון בהן: האחת, הדמיון בין צבע התכלת לצבע המופק מצמח ה"אינדיגו", והשנית, אופן הצביעה בימינו לעומת זה המבואר בגמרא.

א. לפי פירוש הערוך²⁶, "קלא אילן" המוזכר בגמרא הוא הצבע המופק מצמח ה"אינדיגו". ובפשוטו הוא סייעתא לתכלת המופק מחלזון הארגמן, שהרי נתבאר בגמרא, שהדבר היחיד שהיה ניתן לזייף בו את התכלת הוא הקלא אילן, ובלא בדיקה המופיעה בגמרא, לא היה ניתן להכיר אם הוא תכלת או קלא אילן. אכן יש כאן דמות טענה, שהרי בגמרא מבואר, שעמידות התכלת גדולה משל קלא אילן, שאינו עובר על ידי הסממנים של הבדיקה, ואילו הבדיקה המחקרית בימינו העלתה שרכיבי החומר של צבע המופק מתכלת של חלזון הארגמן שווה לגמרי לזה המופק מקלא אילן.

²⁶ ערך קלא אילן. הובא בנמוקי יוסף בבא מציעא לד ע"א.

ובאמת אין כאן טענה כלל, שהרי אין אנו בקיאים בבדיקת הגמרא, ויכולנו לומר שאכן בבדיקת הגמרא יתברר מהו תכלת ומהו קלא אילן, ולמה נלך אחר המחקר. אכן אין צריך לזה, שכבר כתב הרדב"ז (שו"ת רדב"ז סימן תרפה), בייחס לתכלת: "ואפשר שעד היום הוא מצוי, אלא שאין מכירין אותו, או שאין יודעין לצודו, גם כי אינם צריכים לו, שצבע הדומה לתכלת מצוי הרבה, דהיינו איסטס הנקרא בערבי ני"ל, וצובעין אותו באופן אומנות, שאינו עובר אפילו על ידי גיהוץ". ופשטות כוונתו, שלמדו לצבעו באומנות באופן כזה שגם צבע הקלא אילן עומד ביפיו אף על ידי גיהוץ, וכך גם בימינו אומנות הצביעה היא בדרך אחרת מבימי קדם, ולכן הם שווים בה.

ב. מבואר בגמרא מנחות (מב ע"ב): היכי צבעיתו לה, אמר ליה: מיייתין דם חלזון וסמנין, ורמינן להו ביורה [ומרתחינן ליה]."

ולכאורה הנה מבואר כאן, שצביעת הצמר היתה צריכה סממנים, והרי אין אנו בקיאים בהם!

אכן כבר הביאו התוספות מדברי רש"י שם, דהסמנים נצרכו לשריית הבגדים בצריף (גפרית), כדרך צובעי בגדים. וגם ברמב"ם, שנקט שהם סמנים שנותנים עם דם החלזון, פירשו בדבריו, שאין כאן ידע מסוים של צביעת התכלת, אלא הוא כדרך האומנים בצביעת בגדים.

וזו לשון הרמב"ם (הל' ציצית ב, ב): "כיצד צובעין תכלת של ציצית, [א.] לוקחין הצמר... ומרתיחים אותו באהלא וכיוצא בו, כדרך שהצבעין עושין, כדי שיקלוט את העין. [ב.] ואחר כך מביאין דם חלזון... ונותנין את הדם ליורה, ונותנין עמו סממנין כמו הקימניא וכיוצא בה, כדרך שהצבעין עושין, ומרתיחין אותו, ונותנין בו הצמר עד שיעשה כעין רקיע".

מבואר אפוא בדבריו, שאין כאן עניין בסמנים מסוימים, אלא הם סמנים שמועילים שייקלט הצבע בבגד, כמו שידוע היום שאי אפשר שייקלט הצבע בבגד אלא על ידי תהליך של חיזור, וכיום הוא נעשה על ידי סמנים אחרים (שברור שאין להם השפעה כלל על צבע התכלת, אלא רק מסייעים לקליטת הצבע בבגד, כדרך הצבעים).

אמנם התוספות כתבו בתירוץ קמא: "דבר תימה הוא, היאך מערב שום דבר בהדי תכלת, ושמא עם הסממנין נקרא תכלת". והרי נסתפקו לומר, שמא לא נשלם צבע התכלת אלא בצירוף הסממנים. והרי סמנים אלו לא נודעו לנו. וייתכן באמת, שטענה זו מספקת כדי לא לחייב ללבוש תכלת, אחר שלא נתיישב לפי דעת כל הראשונים.

אכן בפשוטו, אין לעזוב פשיטותו של רש"י (ותוספות שהביאו דבריו בתירוץ בתרא), ודברי הרמב"ם להלכה, מפני ספיקם של התוספות (בתירוץ קמא). ובאמת הנודע ביהודה (או"ח סימן א) למד דגם לדעת התוספות, אין הכוונה שעל ידם נשלם צבע התכלת, ואכן היישוב לתמיהת התוספות הוא מה שמבואר ברמב"ם, שהסמנים נצרכו רק כדי שייקלט בצמר בבגד²⁷. הרי שהוכרעה ההלכה בזה (אמנם עיין אגרות משה יו"ד ח"ב סימן קלג, שנחלק עליו).
 [ועוד, שנוכל לומר, שאדרבה, הם היו משתמשים בסמנים כדי לבטל את השפעת החומר הנוסף הגורם לצבע הארגמן, ומאחר שכיום ניתן להפיק צבע כחול בלא תוספת סמנים כלל ע"י חשיפה לשמש, מסתבר שהוא בכלל תכלת.]

מסקנת הדברים

נמצא אם כן, שוודאי לא נוכל לחייב על לבישת התכלת, מאחר שאינו מתיישב בבירור כדעת כל הראשונים, אבל יש כאן סבירות גבוהה, וצד חזק, לדעת כמה ראשונים, שחלזון זה המזוהה בימינו הוא אכן חלזון התכלת, ואם אין איסור להטיל על הספק, יש מקום גדול לבעל נפש לחוש לו וללבשו, אם לא שלא לשנות מן המנהג.

²⁷ זו לשון הנודע ביהודה: "וקל וחומר מתכלת של ציצית, שהקפידה התורה עליו עד מאד, וכמה החמירו בעשייתו, ואפילו הכי מביא סממנים בהדי דם חלזון כמבואר בפרק התכלת דף מ"ב ע"ב. והתוספות שם בד"ה וסממנים באמת תמהו בזה, וכתבו שמא עם הסממנים נקרא תכלת. ולדידי נראה, כיון שאין דם חלזון תופס הצבע בצמר כל כך, רק עלידי סממנים, אם כן גם הסממנים שייכא לצבע זו. וכן מבוי' ברמב"ם בפ"ב מציצית הל' ב', 'ונותנין הדם ליורה ונותנין עמו סממנין כמו קמוניא וכיוצא בו כדרך שהצבעין עושים' וכו', עכ"ל הרמב"ם. ורמז בזה שהטעם שנותנין עמו סממנין, לפי שכן דרך הצובעין, ומסתמא גם התורה אמרה כן".

ויש לציין, דכל הנ"ל אינו על סמך ספרים חיצונים כלל, ולא על סמך השערות או סברות, אלא רק על פי העולה מסימני הגמרא ועל פי דברי הראשונים. אכן אם נלך אחר הסברא, הרי שהסתברות, שבמקרה נמצא בעל חיים ימי, שהוא ממיני החלזונות, והוא חי בחופי ארץ ישראל במקום גידול החלזון, וניתן להפיק ממנו את אותו צבע התכלת הנדיר שהיה מופק רק מבעל חיים ימי אחר, שהוא דג, שבמקרה שמו חלזון (ואופן הפקת צבע התכלת ממנו לא היה ידוע בעבר), שאבד שמו ואינו ידוע היום, היא הסתברות רחוקה עד בלתי אפשרית.

ומה שטענו (בשם הגר"ק) על פי המדרש²⁸ שכתב שהתכלת נגנז, שהכוונה, שקבלה בידינו שהתכלת נגנז מן השמים עד יבוא גואל, כגניזת הארון, הוא צריך עיון מדברי הראשונים:

א. כתב החינוך: "וזה ימים רבים לישראל, לא שמענו מי שזכה לתכלת בטליתו". ולא כתב שגנוז הוא.

ב. וכבר הביאו ממהרי"ל (שו"ת החדשות סימן ה), בביאור הדעות בטלית של פשתן: "סברא הוא דשמא יחזור דבר לקילקולו, שיהא תכלת מצוי, כל שכן למאי דכתב סמ"ג (-מהרמב"ם), דאותו דג חלזון הוא בים המלח, וכתב סימנין, בקל היה לעשות תכלת".

ג. וכן מדברי הרדב"ז (הנ"ל): "ואפשר שעד היום הוא מצוי, אלא שאין מכירין אותו, או שאין יודעין לצודו, גם כי אינם צריכים לו". ותימה לדחות דברי הפוסקים הנ"ל מפני לשון מדרש שלא ברור וידוע לנו מה כוונתו.

²⁸ במדבר רבה (יז, ה): "ועכשיו אין לנו אלא לבן – שהתכלת נגנז", וציין לו בביאור הגר"א (או"ח ט, ב). וכן בתנחומא (סוף פרשת שלח).

נספח:

טענות על חלזון הארגמן שנראה שאין מקום לדון בהן מבחינת ההלכה
 ויש שהביאו עוד חמש טענות של התכלת – שתיים הראשונות תשובן פשוטה, ואילו השלוש האחרות אין מקום כלל לדון בהן מבחינת ההלכה, ולא היה צריך להביאן, אלא כדי לברר שאין הן נוגעות לסוגיית ההלכה.

א. הקשו, דלשון הגמרא מנחות (מב ע"ב; מד ע"א), שצובעין התכלת ב"דם חלזון", והרי הנוזל הצובע שבחלזון הארגמן אינו דם חיותו של החלזון אלא כנוס בכיס שבבשרו, ואינו נראה כדם כלל (אלא הוא נוזל שקוף נוטה לצהוב).
 אכן אדרבה, הרי כבר הביאו התוספות והראשונים (שבת עה ע"ב; כתובות ה ע"א), את דברי רבינו תם שדם חלזון שצובעים בו אינו דם הנפש, אלא "מפקד פקיד". ואם כן אין כאן קושיא כלל ממה שהוא אינו "דם הנפש" של החלזון (ואדרבה הוא סייעתא).

ואמנם זה עצמו שהוא "מפקד פקיד" אינו ראיה שהוא אינו נראה כדם, שהרי לגבי דם בתולים מצינו (בגמרא כתובות שם), שיש צד לגמרא שהוא "מפקד פקיד", אף שהוא נראה כשאר דם (אלא שהוא פקוד בבשר התולים ואינו דם הנפש). אכן באמת לגבי "דם חלזון", הוא מוכח מדברי הראשונים הנ"ל, שאם נניח שהוא שווה לשאר דמו, אם כן תימה מדוע לא היו צובעין גם בדם הנפש שלו, אלא מוכרח שדם המופקד שונה משאר דמו ורק הוא ראוי לצביעה.

ומה שהוא קרוי "דם" אינו תימה כלל למצוי בלשונות הגמרא נדה, דמצינו שקראו לדם צהוב (דם ירוק) או אפילו לבן (עיין רש"י מא ע"ב) בשם "דם", אף שאינו דם ואין מראהו דם, דכל הפרשה היוצאת ממעיין הדמים קרויה בלשון חכמים "דם". וכן יש לומר, דכל היוצא מפציעת הבשר קרוי "דם" בלשון חכמים.

ב. ועוד הקשו דחלזון זה מין טמא הוא, ולא הוכשר למלאכת המשכן אלא מין טהור.

והנה גם זה, אין כאן טענה כלל, שהרי כבר נתבאר בראשונים הנ"ל, שהחלזון הוא תולעת וכחלזונות שבאשפה, ואם כן הוא מין טמא. וכבר האריכו האחרונים להוכיח דצבעו במשכן ממינים טמאים, ואכמ"ל.

ג. ועוד הקשו, דתניא בברייתא דמנחות, שהוא עולה אחת לשבעים שנה, ולא ראינו כן בחלזון זה.

והנה כבר נתבאר לעיל, דמפורש בשלושה מקומות בגמרא שבת שהיו צדין אותו מן הים, ואם כן אין תימה מה שנצרכים לצודו מן הים. ואם יש מי שיעיד שאין אנו רואים שהוא עולה מן הים, אם כן נתמה על עצמנו מדוע אין אנו רואים כלל על שום ברייה העולה מן הים אחת לשבעים שנה. אלא כבר כתב הרדב"ז (סימן תרפה), שאחר שגלו ישראל לא היה עולה, כלומר שאותה עלייה לא היתה בדרך הטבע אלא היתה מהשפע האלוקי שהיה על עם ישראל בזמן שעושים רצונו של מקום.

[ובכל אופן, עלייתו לשבעים שנה, לא נאמרה בברייתא כחלק מסימני החלזון, אלא כסיבה ליקרותו].

ד. ועוד הביאו שיש מאמר בספר הזהר, שחלזון התכלת בא מן הכנרת, וכן הביא רבינו בחיי על התורה (במדבר י, ב).

ואנו נתמה, מה מקום יש להביא מנסתרות התורה כשנדון לעניין ההלכה, הרי מפורש בגמרא שבת שהיה החלזון ניצוד בים הגדול מחיפה עד צור, וכן מפורש בדברי הרמב"ם וסיעתו (הסמ"ג והחינוך) שהוא בים מלוח²⁹. וסימן לדבר, שרבינו בחיי עצמו, שהביא כדבר הזהר הנ"ל, הביא במקום אחר (במדבר טו, לח) לגבי תכלת הציצית, שהחלזון בים המלח הוא מצוי.

ה. ועוד הביאו מדברי האר"י הקדוש, שאין מצוות תכלת אלא בזמן שבית המקדש קיים.

וגם כאן נתמה, מה יש להביא בעניין הלכה מן הנסתרות, אחר שהגלות לנו, מפורש בגמרא מנחות שהיו לובשין תכלת בגלות בכל בזמן האמוראים זמן רב אחר החורבן. וכן מפורש בדברי הפוסקים הנ"ל, שאם ימצא החלזון בסימניו

²⁹ ומה שכתב הרמב"ם ב"ים המלח", כוונתו לים הגדול. וכן הוא בכל הש"ס, דהקרוי בלשון תורה "ים המלח", קרוי בלשון חכמים "ימה של סדום". ואילו "ים המלח" בלשון חכמים, הכוונה לים הגדול שהוא מלוח ואין מימיו מתוקים (ולאפוקי נהרות וימות של מים מתוקים). ואין לחשוד את הרמב"ם דכוונתו לימה של סדום שאינו ראוי לגדל כל יצור חי.

נתחייב בלבישת תכלת, ומוכח כן מדברי הרי"ף שהביא את סוגיית הגמרא לגבי חלזון, אף שאינו מביא מה שאינו נוהג אלא בזמן בית המקדש. וגם מבעלי הדרוש³⁰ יש להביא, שדרשו על הפסוק (במדבר טו, לח) "וַעֲשׂוּ לָהֶם צִיצִית עַל פְּנֵי בְּגָדֵיהֶם לְדֹרֹתָם, וְנִתְּנוּ עַל צִיצִית הַכֹּנֶף פְּתִיל תְּכֵלֶת". על כנפי בגדיהם, אלו חוטי הלבן, וזה יהיה "לדורותם", כי הלבן לא יחסר לעולם. אבל "ונתנו על ציצית הכנף פתיל תכלת", זהו אינו לדורותם, כי לא בכל הדורות נמצא דם חלזון. ולא נחתו לומר שהוא רק בזמן בית המקדש, אלא אמרו שאין מצוי בכל הדורות.

³⁰ כן כתב האלשיך הקדוש, וכיוון לדבריו האור החיים הקדוש, על הפסוק שם.